

Piotr Paluchowski

(Gdański Uniwersytet Medyczny)

<https://orcid.org/0000-0002-6525-3821>

Edmund Kizik

(Uniwersytet Gdański)

<https://orcid.org/0000-0002-5877-2025>

Adam Szarszewski

(Gdański Uniwersytet Medyczny)

<https://orcid.org/0000-0002-8913-2784>

Epidemie w Gdańsku w XVII i XVIII w. *Addenda et corrigenda*

Słowa kluczowe: dżuma, Gdańsk, epidemie

Keywords: plague, Gdansk, epidemics

Poniższy tekst jest kontynuacją badań dotyczących okresów występowania epidemii w Gdańsku oraz liczby ofiar śmiertelnych, opublikowanych w 2012 r. przez Edmunda Kizika¹. Autorzy niniejszego tekstu za cel postawili sobie zestawienie wykorzystanych w powyższej publikacji źródeł z dodatkowymi materiałami pozwalającymi na bardziej precyzyjne naświetlenie zagadnienia. Jednak chronologicznie ograniczono się w tym wypadku do XVII i XVIII w.², gdyż dane publikowane przez

¹ Edmund Kizik, „Zarazy w Gdańsku od XIV do połowy XVIII wieku. Epidemie oraz liczba ofiar w świetle przekazów nowożytnych oraz badaczy współczesnych”, w *Dżuma, ospa, cholera. W trzechsetną rocznicę wielkiej epidemii w Gdańsku i na ziemiach Rzeczypospolitej w latach 1708–1711*, red. *idem* (Gdańsk: Muzeum Historyczne Miasta Gdańska, Instytut Historii PAN, 2012), 62–75.

² Są to: Kurtze Verzeichnüß *wie viel Personen in dem sechzehenden Seculo nach Christi Geburt in unterschiedlichen Pestjahren in Dantzig getauft Und gestorben seyn* (b.m.w., b.w.), Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska (dalej: PANBG), sygn. Od 747, 4°; oraz zestaw druków, o których poniżej w: PANBG, sygn. Od 749, 2°. Tabele ruchu naturalnego zachowane są od 1631 r., jednak

władze miejskie dla tego okresu dają pełniejszą podstawę do prowadzenia badań komparatystycznych³. Informacje dodatkowe pozyskano również z nowożytnych kronik, choć zawarte w nich dane nie zawsze są ze sobą dostatecznie spójne⁴, a także z *Księgi wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego*⁵. Z ówczesnych uczonych, którzy zbierali wzmianki na temat epidemii w Gdańsku, należy wymienić między innymi Samuela Schelwiga⁶, Michaela Hanowa⁷, Gotthilfa Löschina⁸, a w czasach współczesnych zagadnienie zostało podjęte przez historyków: Jana Baszanowskiego⁹,

nie dysponujemy kompletem, a jedynie 13 zestawieniami dla XVII w. oraz 65 dla XVIII w. Są to lata 1651–1652, 1654–1656, 1658, 1667, 1669–1670, 1673, 1680, 1685, 1694 i 1700; dla XVIII w.: 1707, 1711–1712, 1714–1715, 1720, 1735, 1755, 1744, 1747, 1749, 1752–1754, 1756–1780, 1782 i 1784–1800. Więcej na ten temat: Jan Baszanowski, „Tabele ruchu naturalnego ludności Gdańska z lat 1601–1846”, *Przeszość Demograficzna Polski* 13 (1981): 67–87; Edmund Kizik, „Uwagi o ruchu naturalnym w parafii NMP w Gdańsku w drugiej połowie XVII i w XVIII w.”, w *Życie lokalnych społeczności w Prusach Królewskich wpisane w księgi metrykalne*, red. Wojciech Zawadzki (Elbląg: Warmińskie Wydawnictwo Diecezjalne, 2016), 59–74.

³ Z uwagi na bliskość geograficzną, a także na powinowactwo natury historycznej, najbardziej efektywne jest porównanie źródeł gdańskich z analogicznymi materiałami z Elbląga, zob. Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: APG), sygn. 492/481, Catalogus seit 1600 – bis auff jetzige Zeit [1792] gesamleten Todten und Lebendigen, wie solche nach der gewöhnlichen Liste von denen Evangelischen Gemeinen in- und bey der Stadt Elbing auffgezeichnet und abgelesen worden, 53–59; zob. statystyczne druki elbląskie: APG, sygn. 492/1637; wyciągi z ksiąg metrykalnych zob. APG, sygn. 492/42; dla przełomu XVIII i XIX w. zob. również: APG, sygn. 492/875; dane o ruchu naturalnym Elbląga dla ewangelickiej społeczności tego miasta w latach 1656–1772, zob. Edmund Kizik, „Speculum mortalitatis. Pogrzeby w Elblągu w XVI–XVIII w.”, w *750 lat praw miejskich Elbląga. Księga pamiątkowa*, red. Andrzej Groth (Gdańsk: Wydawnictwo Marpress, 1996), 159. Por. Hugo Olinski, Hedwig Walden, „Beiträge zur Elbinger Bevölkerungsstatistik der letzten drei Jahrhunderte”, *Elbinger Jahrbuch* 9 (1931): 58–111.

⁴ To m.in.: Christian Fischer, *Chronologia und Zeitbuch der Stadt Danzig*, 1674, PANBG, sygn. Ms 52; Stephan Grau, *Ander Theil Danziger Geschichte*, [XVII w.], PANBG, sygn. Ms 57; [anonim], *Dantziger Historien*, [XVIII w.] PANBG, sygn. Ms 68.

⁵ *Księga wpisów uczniów Gdańskiego Gimnazjum 1580–1814*, oprac. Zbigniew Nowak, Przemysław Szafran (Warszawa: PAN Biblioteka Gdańska, 1974); autorzy we wstępie do tej edycji wskazują na notatki dotyczące epidemii, zob. *ibidem*, 17.

⁶ Samuel Schelwig, *Kurtze Historie der Pesten in Dantzic / Vom Jahr 1352. biß 1709. Genommen Aus der Vorrede des Tractats / Denckmahl der Pestilentz tituliret* (Danzig: Johann-Zacharias Stollen, 1710), PANBG, sygn. Od 13652, 8°, [b.p.].

⁷ [Michael Hanow], „Gründliche Nachricht, wie viel Menschen von Anno 1601 bis 1700 in Danzig getauft und begraben sind”, *Nützlicher Danziger Erfahrungen* 1 (1739): 4–5; [Michael Hanow], „Anleitung zum nützlichen Gebrauch der Geburts- und Sterbe- Summen von vielen Jahren”, *Nützlicher Danziger Erfahrungen* 1 (1739): 9.

⁸ Gotthilf Löschin, *Geschichte Danzigs, von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Mit beständiger Rücksicht auf Cultur der Sitten, Wissenschaften, Künste, Gewerbe und Handelszweige*, Bd. 1 (Danzig: J.C. Albertischen Buch- und Kunsthandlung, 1822).

⁹ Jan Baszanowski, „Sezonowość zgonów podczas wielkich epidemii dżumy w Gdańsku w XVII i początku XVIII wieku”, *Przeszość Demograficzna Polski* 17 (1986): 57–87; *idem*, *Przemiany demograficzne w Gdańsku w latach 1601–1846 w świetle tabel ruchu naturalnego*, do druku przygotowali Anna Baszanowska, Stanisław Mielczarski (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1995).

Andrzeja Karpińskiego¹⁰, Lilianę Lewandowską¹¹ oraz wspomnianego już na wstępie Edmunda Kizika¹².

Tradycyjnie przyjmuje się, że początki statystyki medycznej związane są z epidemią dżumy, która dotknęła Wenecję w latach 1575–1577, pociągając za sobą hekatombę 46 721 osób (23 442 kobiety i 23 278 mężczyzn). Istotnie, powołani na ten czas urzędnicy prowadzili dokładne zestawienia chorych oraz zmarłych wraz z przyczynami zgonów¹³.

Wiele wskazuje na to, że stosunkowo wcześniej również i w Gdańsku prowadzono systematyczną rejestrację ruchu naturalnego, w tym także śmiertelności. W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że gdańskie najstarsze znane tego typu dane pochodzą z końca XVI w. Są to zbiorcze zestawienia chrztów i pogrzebów dla całego miasta wpisywane do ksiąg metrykalnych fary miejskiej, czyli kościoła NMP¹⁴. Jednak z systematyczną rejestracją zmarłych w czasie epidemii miano już do czynienia wcześniej. Świadczy o tym notatka w jednym z rękopisów przechowywanych obecnie w Polskiej Akademii Nauk Bibliotece Gdańskiej¹⁵, obejmująca nie tylko sumaryczne dane epidemii od 1 maja do 1 października 1564 r., ale także informacje o liczbie ofiar w poszczególnych tygodniach. Korespondują z nią dane zapisane w pierwszej części pamiętnika kupca Eberharda Böttichera¹⁶. Pewne różnice w szczegółach sugerują korzystanie przez obu autorów z odmiennych źródeł i, paradoksalnie, czynią oba przekazy wiarygodnymi. Źródła proveniencji urzędniczej, które mieliśmy do dyspozycji, nie odnotowują pewnej niewielkiej liczby pochówków specjalnych, jak na przykład

¹⁰ Andrzej Karpiński, *W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne* (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2000).

¹¹ Liliana Górka, „Dżuma – epidemia duszy i ciała? Sposoby zwalczania dżumy w nowożytnym Gdańsku”, *Studia Humanistyczne Wydziału Farmaceutycznego Akademii Medycznej we Wrocławiu* 3 (2010): 279–309; na temat dat epidemii zob. *ibidem*, 282–283.

¹² Kizik, *Zarazy w Gdańsku*, 62–75.

¹³ W systematycznych zestawieniach „necrologi” fizycy miejscy zapisywali przyczynę zgonu, czyli „da febbre”, „doglie di testa”, „dal contagio”, „di carbones”, „petechie negri”, które utożsamiano z dżumą. Zob. Ernst Rodenwaldt, „Pest in Venedig 1575–1577. Ein Beitrag zur Frage der Infektkette bei den Pestepidemien West-Europas”, w *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Mathematisch-naturwissenschaftliche Klasse 2* (1952): 171–178.

¹⁴ Kizik, *Zarazy w Gdańsku*, 62.

¹⁵ PANBG, sygn. Ms 1625, Wy viell Menschen zu Danczig A. 1564 ihn den Begrebnussen, bawen unnd bynnen der Stadtt begraben seyn, ahnfangende 1. May; skorzystano z tej notatki w: Henryk Samsonowicz, „Zaraza w Gdańsku w 1564 roku”, w *O rzeczach minionych. Scripta rerum historicarum Annae Rutkowska-Płachcińska oblata*, red. Marta Młynarska-Kaletynowa, Jerzy Kruppé (Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN, 2006), 305–310.

¹⁶ Powinno być: PANBG, sygn. Ms 1625, Wy viell Menschen zu Danczig A. 1564 ihn den Begrebnussen, bawen unnd bynnen der Stadtt begraben seyn, ahnfangende 1. May, 151v–152v; zob. zestawienie oraz diagram przebiegu epidemii: Kizik, *Zarazy w Gdańsku*, 63, tab. 1, rys. 2; omówienie zawartości całego pamiętnika zob. *idem*, „Pamiętnik gdańszczanina Eberharda Böttichera z drugiej połowy XVI wieku”, *Roczniki Historyczne* 76 (2010): 141–164.

samobójców, zwłok osób niezidentyfikowanych, pewnych kategorii osób skazanych na śmierć hańbiącą. Ten niewielki margines zauważalny jest w rachunkach miejskiej kamlarii¹⁷. W zbadanych źródłach nie uchwycono występowania w nowożytnym Gdańsku zjawiska pochówków tajemnych.

Baszanowski uważa, że pierwsze wykazy zmarłych na epidemie powstały dopiero w 1601 r. Szczegółowe, tworzone rokrocznie tabele ruchu naturalnego autor ten wiąże natomiast z powołaniem nieco później dwóch rajców (jednego dla Prawego, a drugiego dla Starego Miasta) zwanych *Gesundheitsherren* lub *provisores sanitatis*, odnotowanych po raz pierwszy w 1631 r. Mieli oni przeciwdziałać epidemiom na podstawie uzyskiwanych informacji od fizyków miejskich oraz cyrulików i zgłaszać ewentualne zagrożenia władzom miejskim¹⁸. Wydaje się jednak, że przytoczone wyżej szczegółowe źródła¹⁹, zestawiające cotygodniowe ofiary epidemii w 1564 r.²⁰, pozwalają przesunąć początek tworzenia usystematyzowanego materiału statystycznego na okres po przejściu przez protestancką Radę Miejską kontroli nad gdańskimi kościołami parafialnymi²¹, co skutkowało również usystematyzowaniem zasad rejestracji chrztów, małżeństw oraz pogrzebów. Nastąpiło to w latach 1557–1572²², przy czym pierwsza z zachowanych do chwili obecnej ksiąg chrztów kościoła NMP pochodzi dopiero z lat 1580–1589²³. Wcześniejsze są rejestracje małżeństw w kościele św. Barbary (od 1573 r.) oraz chrztów (od 1577 r.); od 1573 r. dysponujemy księgami chrztów i małżeństw dla kościoła św. Katarzyny²⁴. Dane z poszczególnych parafii trafiały do seniora Ministerium Duchownego, czyli

¹⁷ Edmund Kizik, *Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI–XVIII wieku. Studium z nowożytnej kultury funeralnej* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1998), 42–50.

¹⁸ Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 18–19.

¹⁹ Zob. przyp. 15–16.

²⁰ Epidemia dżumy z 1564 r. spustoszyła żuławskie wsie należące do dóbr królewskich: „[...] się ludzi na Żuławie bardzo przeradziło dla powietrza częstego, dla których trudno jest do folwarków dostać robotników potrzebnych”, „A iż in praeteritis annis, to jest in anno 1564, było powietrze po wszyskiej Żuławie, prze które zboża wiele nie było sprzątnięte, bo urzędnicy i czeladź wymarli byli po folwarkach [...]”, na podstawie: *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1565*, wyd. Stanisław Hoszowski (Gdańsk: Instytut Historii PAN, Gdańskie Towarzystwo Naukowe, 1961), 7, 62, zob. też: 56, 68, 70, 107, 139, 159.

²¹ Znajdujący się pod patronatem królewskim kościół NMP do 1572 r. był użytkowany symultanicznie.

²² Za Eberhardem Bötticherem wiadomo, że nowa księga ślubów została założona w 1571 r., zob. *Chronik der Marienkirche in Danzig. Das „Historische Kirchen-Register“ von Eberhard Bötticher (1616) / Kronika Kościoła Mariackiego w Gdańsku. „Historisches Kirchen-Register“ Eberharda Böttichera (1616)*, bearb. v. Christofer Herrmann, Edmund Kizik (Köln: Böhlau Verlag, 2013), 441.

²³ APG, sygn. 354/310. Rozpoczęte w 1537 r. (do 1566 r.) zapiski prowadzone w księdze pogrzebowej kościoła NMP dokumentowały również miejsce pochowania oraz prawa do parceli grobowej, zob. Max Bär, *Die Kirchenbücher der Provinz Westpreußen* (Danzig: Kommissions-Verlag von L. Sauer's Buchhandlung, 1908), VII.

²⁴ Informacje podajemy za: *Archiwum Państwowe w Gdańsku. Przewodnik po zasobie do 1945 roku*, oprac. Czesław Biernat (Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 1992), 110–115.

głównego pastora kościoła NMP, oraz odpowiednich władz miejskich. Dzięki temu Bötticher, który piastował funkcję wityryka kościoła NMP oraz centumwira Trzeciego Ordynku, miał dostęp do informacji o 2337 zmarłych w czasie epidemii 1580 r. (od piątku 21 sierpnia do piątku 4 grudnia 1580 r.)²⁵. Również wzmianka poczyniona na marginesie elbląskiej tabeli ruchu naturalnego z lat 1600–1792, która odsyła czytelnika do danych z lat 1572–1607²⁶, wskazuje, że również i w tym mieście przejęcie przez protestantów kościoła św. Mikołaja w styczniu 1573 r. zapoczątkowało tworzenie nowych zasad rejestracji ruchu naturalnego.

Samo ustalanie wiarygodnych danych w trakcie trwania zarazy niepozbawione było problemów, o czym wzmiankuje choćby przytoczona poniżej notka z *Księgi wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego* z 1602 r. Jej autor wspomina przybliżoną liczbę 17 tys. zmarłych, których tożsamość ustalono, zaznacza jednak, iż wiele ofiar pochowano potajemnie, bez ceremonii pogrzebowych, na sąsiadujących z miastem terenach, dokąd uciekła część mieszkańców Gdańska. Takich niezewidencjonowanych ciał miało być, wedle relacji wiarygodnych osób, co najmniej tysiąc²⁷.

Już pierwsze lata przyjętej w niniejszym artykule cezury przynoszą źródłowe potwierdzenie wystąpienia epidemii. Wiadomo, że w czerwcu 1601 r. zaraza dotarła do Królewca. Jak przekazuje bowiem Ephraim Praetorius, 1 czerwca zmarł w tym mieście podczas jej trwania Matthias Meinius, wcześniej będący rektorem gdańskiego Gimnazjum Akademickiego²⁸. W Gdańsku wybuch epidemii miał zapewne miejsce jesienią 1601 r. Informacje o tym znajdują się w *Księdze wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego*, gdzie zanotowano pod październikiem 1601 r.:

Hoc mense iussu amplissimi Senatus dimissa est schola, cum coniunx M. [Andreae] Welsii peste correpta esset, qua et 12 mensis huius Octobris extincta fuit, et sequenti die sepulta, magna omnium consternatione; nec lectio amplius ulla hoc anno habita fuit, mała hoc passim in urbe gliscente et inualescente, ut posterioribus quator huius anni mensibus Sept., Oct., Nov. et Dec. homines mille octingenti extincti fuerint.

W tym miesiącu na podstawie postanowienia senatu szkoła została rozwiązana, gdy zmarła żona magistra Andreaa Welsiego, która zaraziła się 12 tego miesiąca, czyli października, a następnego dnia została pochowana, przy wielkim przygnębieniu wszystkich; więc też żadnego wykładu już więcej w tym roku nie było, podczas gdy w mieście wszędzie szerzyła się i rozlewała zaraza, podobnie jak i w następnych czterech miesiącach tego roku, tj. we wrześniu, październiku, listopadzie i grudniu, a zginęło wtedy 1800 ludzi²⁹.

²⁵ Kizik, *Zarazy w Gdańsku*, 71, tab. 1.

²⁶ *Catalogus seit 1600*, 53. Najwcześniejsze księgi (od 1603 r.) zachowały się dla kościoła Trzech Króli, od 1604 r. dla kościoła św. Mikołaja, zob. Bär, *Die Kirchenbücher*, 7.

²⁷ *Księga wpisów*, 69.

²⁸ Mariusz Brodnicki, *Athenae Gedanenses Ephraima Praetoriusa* (Gdańsk: Athenae Gedanenses, 2016), 374.

²⁹ *Księga wpisów*, 68; tłumaczenie z języka łacińskiego tego i poniższych tekstów: Bożena Bruska.

O chorych i zmarłych w tym okresie wspominają między innymi Schelwig³⁰, Jacob Fabritius³¹ i Franz August Brandstätter³². Wszyscy oni oceniają, że zmarło wtedy 1800 osób, co jest zgodne z powyższą informacją. Zupełnie inne dane przytacza Baszanowski, podający, że w całym 1601 r. zmarło w Gdańsku tylko 1361 osób. Dla porównania w tym samym czasie autor ten odnotowuje 1958 urodzeń³³. Z kolei w księdze chrztów gdańskiego kościoła Mariackiego odnotowano dla całego miasta 3033 zgony (pogrzeby)³⁴. Jeżeli rzeczywiście epidemia wystąpiła w tamtym czasie, to musiała mieć dość ograniczony charakter, należy bowiem wziąć pod uwagę, że miasto liczyło wtedy około 53 600 mieszkańców³⁵. Być może rozprzestrzenianie się moru utrudniła niska temperatura w miesiącach zimowych.

W Gdańsku pierwsza połowa 1602 r. pod względem śmiertelności nie odznaczała się niczym wyjątkowym. Dopiero w czerwcu 1602 r. liczba zmarłych zaczęła wzrastać, podobnie w kolejnych miesiącach. Do wcześniejszego poziomu śmiertelność obniżyła się w listopadzie 1602 r.³⁶ Ówczesną letnią epidemię potwierdzają liczne źródła, między innymi zestawienie *Pestjahren*, notujące 16 919 zgonów, a za nim Stephan Grau³⁷, a także Christian Friedrich Wutstrack opisujący dzieje miasta na początku XIX w.³⁸ Bardzo podobne dane (16 723) wskazane są w opublikowanym drukiem opisie Gdańska Reinholda Curickego³⁹, w anonimowych dziejach Gdańska⁴⁰, w opracowaniu Schelwiga⁴¹ oraz w księdze chrztów kościoła Mariackiego (16 880)⁴². U Böttichera natomiast liczba ta jest większa (18 789)⁴³, podobnie jak i u Christiana Fischera (18 723). Ten ostatni czyni w swej pracy następujące uwagi:

³⁰ Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.

³¹ APG sygn. 300, R/Pp, 2, Jacob Fabritius, *Historia Notulae daß ist Warhafftige und eigentliche Beschreibung, wan und durch waß Occasion und Gelegenheit auch zu waß Ende, die Notel, daß ist die Bekänntniß der Lehre vom Hochw. Abendmahl der Prediger zu Dantzick, erstlich gefasset und dazumahl, wie auch hernach zu unterschiedlichen Zeiten von den Predigern daselbst sey unterschrieben worden...*, [1603], odpis z drugiej połowy XVII w. (?), 469–470.

³² Franz August Brandstätter, *Chronologische Übersicht der Geschichte Danzigs* (Danzig: Bertling, 1879), 39.

³³ Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 348.

³⁴ APG, sygn. 354/311.

³⁵ Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 132.

³⁶ Dane o śmiertelności na podstawie: Kurtze Verzeichnüß.

³⁷ Grau, *Ander Theil Danziger Geschichte*, 15r.

³⁸ APG, sygn. 300, R/LI 96, Christian Friedrich Wutstrack, *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten von der Königl. Westpreußischen See und Handels-Stadt Danzig...* (Danzig 1807), odpis nieopublikowanej pracy, 140; Kizik, *Zarazy w Gdańsku*, 70.

³⁹ Reinhold Curicke, *Der Stadt Danzig historische Beschreibung* (Amsterdam–Danzig: Johan und Gillis Janssons von Waesberge, 1687), 271.

⁴⁰ *Dantziger Historien*, 18v.

⁴¹ Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.

⁴² Za: Kizik, *Zarazy w Gdańsku*, 69.

⁴³ *Chronik der Marienkirche in Danzig*, 588.

Anno 1602. war eine Pest in Dantzig, in derselben sind gestorben 18723 Menschen. Etliche sagen nur 1800, andere sagen 16913. Die Kirchen Tafel in der Sacristey zu S. Catharinen sagt 16919 Personen.

W 1602 r. była w Gdańsku zaraza, zmarły wtedy 18 723 osoby. Niektórzy mówią, że tylko 1800, inni zaś że 16 913. Tablica kościelna w zakrystii u św. Katarzyny mówi, że 16 919 osób⁴⁴.

Gotthilf Löschin podaje także wyższą liczbę zgonów, bo ponad 18 700⁴⁵. Karpiński szacuje ostrożnie liczbę ofiar w latach 1601–1602 na 15–18 tys.⁴⁶ Wskazuje również, że na terenie Rzeczypospolitej pojawiały się w różnych miejscach ogniska epidemiczne i apogeum ich występowania miało miejsce właśnie w 1601 i 1602 r.⁴⁷ Potwierdzenie epidemii znajduje się także w monografii Praetoriusa, który tak pisał o rektorze gdańskiego Gimnazjum Philipie Weymerze: „[...] trwał na stanowisku profesora prawa do 1602 r., który zapisał się w pamięci jako rok straszliwej zarazy. Wówczas poodchodzili słuchacze uczęszczający na zajęcia z prawa, w związku z czym Weymer w tym samym roku opuścił swoją zaszczytną katedrę”⁴⁸.

Tenże autor wspominał, że również w 1602 r. zmarł podczas zarazy Michael Fabricius, zwany też Schmidtem, a Bartholomaeus Keckermann nie mógł podjąć swoich zadań dydaktycznych, gdyż z powodu epidemii na jakiś czas zamknięto Gimnazjum⁴⁹. Ponadto pod datą 1602 r. w *Księdze wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego* zamieszczono notatkę:

Cum hoc mense et sequenti pestis inualesceret, scholar ursus 9 die Iulii dimissa fuit, nec lectiones ullae hoc anno amplius habitae fuerunt. Sepulta autem sunt hoc anno in urbe et caemiteriis extra urbem hominum illorum quorum nomina consignata fuerunt circiter septemdecim millia. Clam uero et sine ceremoniis sepulchralibus in uicinis urbi montibus et uallibus et in pagis proximis in quos sese incolae ciuitatis receperunt non pauci et quidem ex incolis ciuitatis et suburbiorum ad minimum homines mille, ut ex relatione hominum fide dignorum accepi.

Kiedy w tym samym miesiącu i w następnym zaraza nasiliła się, został zarażony uczeń 9 lipca, więc już żadne wykłady więcej w tym roku nie miały miejsca. Natomiast w tym roku w mieście i na cmentarzach poza miastem pochowano około 17 tys. ludzi, których ustalono tożsamość. Potajemnie jednak bez ceremonii pogrzebowych na sąsiadujących z miastem górkach i w dolinach, a także w pobliskich wsiach, do których mieszkańcy

⁴⁴ Fischer, *Chronologia*, 324.

⁴⁵ Löschin, *Geschichte Danzigs*, 309.

⁴⁶ Karpiński, *W walce*, 332; inne źródła dotyczące liczebności ofiar zob. Baszanowski, *Sezonowość zgonów*, 62–63.

⁴⁷ A. Karpiński, *W walce*, 70.

⁴⁸ *Athenae Gedanenses*, 380–381.

⁴⁹ *Ibidem*, 382–383.

miasta i z terenów podmiejskich uciekli, liczba zmarłych sięgała co najmniej tysiąca ludzi, jak dowiedziałem się z wiarygodnej relacji czcigodnych ludzi)⁵⁰.

Warto dodać, że w 1602 r. zapisało się do tej szkoły tylko 14 nowych uczniów, a dla porównania w 1601 r. było ich 76.

Karpiński sugeruje, że Gdańsk dotknęła epidemia również w 1603 r.⁵¹ Przeczy jednak temu brak w źródłach danych potwierdzających zwiększoną liczbę zgonów w tym roku. Co więcej, podana w urzędowych drukach liczba zgonów (1531) jest nawet mniejsza niż w latach następnych⁵².

Kolejne znaczne zwiększenie liczby zgonów odnotowano dla 1620 r. Było to 11 935 lub 11 936 osób⁵³, a według Graua – 11 847⁵⁴. I w tym przypadku statystyczne dane urzędowe potwierdzają również inne źródła⁵⁵. O zagrożeniu epidemicznym mówiło zarządzenie władz miejskich opublikowane w tamtym roku⁵⁶. Jednym z dowodów potwierdzających zarazę w 1620 r. jest też tygodniowe zestawienie chrztów i pogrzebów opublikowane w 1653 r. dla lat epidemii⁵⁷. Ponownie w obliczu zarazy zamknięto miejscowe Gimnazjum. Ostatnich uczniów zapisano w lipcu 1620 r., a nowi mogli podjąć naukę dopiero w marcu 1621 r.⁵⁸

W latach 1621–1623 Gdańska najprawdopodobniej nie nawiedziła epidemia. Postuluje to wprawdzie Karpiński⁵⁹, ale dane źródłowe temu przeczą⁶⁰. Oparte na nich badania Baszanowskiego wskazują, że w latach 1621–1623 liczba

⁵⁰ *Księga wpisów*, 69.

⁵¹ Karpiński, *W walce*, 314; również w Elblągu liczba zgonów (501) była niższa od średniej dla lat 1603–1610 (ponad 600), zob. *Catalogus seit 1600*, 53.

⁵² Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 348; dla porównania w 1604 r. zmarło 2030 osób, a rok później 2255.

⁵³ Pierwszą liczbę podano w: Kurtze Verzeichnüß; drugą odnotowano w: Fischer, *Chronologia*, 337; Wutstrack, *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten*, 140; Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 348; inna wartość – 11 847 – widnieje w opracowaniu autorstwa Curiciego, zob. *Der Stadt Danzig*, 271; Schelwig, widocznie mając kłopot z doprecyzowaniem danych, podał po prostu „bey 12000”, zob. Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.

⁵⁴ Grau, *Ander Theil Danziger Geschichte*, 121v. Autor ten podaje, że śmiertelność tygodniowa przekraczała okresowo 900 osób, a także że „inne źródła” wspominały nawet o liczbie 11 936 osób; podobnie w: *Dantziger Historien*, 20v.: 11 847 i 11 936.

⁵⁵ Na ten temat zob. Baszanowski, *Sezonowość zgonów*, 62–63. Również w Elblągu odnotowano sporą liczbę zgonów (1336), co potwierdza pojawienie się zarazy, zob. *Catalogus seit 1600*, 53.

⁵⁶ *Einfertiges, doch wolgegründtes Consilium* (Danzig: 1620), PANBG, sygn. 26 in Od 5701, 8°. Odpowiednie przepisy na czas zarazy ogłoszono też w Elblągu, zob. APG, sygn. 369, 1/104, 185.

⁵⁷ Kurtze Verzeichnüß; o wydaniu tego druku w tamtym czasie świadczy fakt, że dane dla 1653 r. są niepełne i na egzemplarzu przechowywanym w PANBG późniejsze wartości dopisano ręcznie.

⁵⁸ Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.; *Księga wpisów*, 110–111.

⁵⁹ Karpiński, *W walce*, 70, 314.

⁶⁰ Między innymi Schelwig podaje ten okres jako wolny od epidemii, zob. Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.

zarejestrowanych zgonów w mieście przedstawiała się dla poszczególnych lat następująco: 2165, 2452 i 2908⁶¹. Tak więc zaraza, najprawdopodobniej przywleczona na obszar Europy Środkowej z terenu Węgier i Turcji, nie dotarła nad Bałtyk do końca 1623 r.

Epidemia pojawiła się dopiero w 1624 r., gdy w Gdańsku, według informacji urzędowych, odnotowano 10 535 lub 10 536 zgonów⁶². Bardzo zbliżone dane, bo różniące się jedynie o kilka osób, podają: Wutstrack – 10 533⁶³, Fischer – 10 535⁶⁴, a Curicke⁶⁵ i Schelwig – 10 536⁶⁶. Podobnie jak miało to miejsce dla 1620 r., również 1624 r. odnotowany jest w urzędowej tabeli jako *Pestjahr*⁶⁷. Dla 1625 r. liczby te są o wiele niższe (jedynie 4197 zgonów)⁶⁸, ale jako że to liczba wciąż większa niż występująca w latach następnych, można przyjąć, że epidemia przeciągnęła się na część tego właśnie roku. Potwierdzały to fakt, że Gimnazjum, zamknięte w lipcu 1624 r., otwarto dopiero w marcu 1625 r. W 1624 r. przyjęto tam tylko 20 nowych uczniów, a w *Księdze wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego* pod tym rokiem zapisano:

Mense Decembri anno superiore 1623, ut et mense Ianuario et Februario huius anni nullius nomen ex nuocijs discipulis in matriculam hanc relatam fuit, et paucorum quoque sequentibus mensibus. Causa haec fuit, quod domini licentiati [Andreas] Hoierus et [Christophorus] Reccius discipulos nouicios, tum ciuium liberos tum etiam peregrinos ad se allicerent, et eorum nomina matriculae peculiari, quam quisque illorum propriam habuit, insereret. Secuta est postea circa aestatis initium pestis, quae cum mense Augusto inualesceret. Schola rursus dissepata est et discipuli domissi sunt.

W miesiącu grudniu poprzedzającego roku 1623, jak i w styczniu i lutym tego roku, nie zostało podane żadne imię z nowicjuszy do tego spisu, podobnie jak i w kilku następnych miesiącach. Przyczyną było to, że panowie licencjaci [Andreas] Hoier i [Christophorus] Reccius zapraszali do siebie nowych uczniów tak dzieci obywateli jak i przybyszów, aby ich imiona powiększyły wykaz osób wpisanych na uczelnię, o ile ktoś z owych miał zasoby (majątek) aby go przyjąć. Później wybuchła zaraza w początku lata, która w miesiącu sierpniu nasiliła się. Szkoła powtórnie została zamknięta a uczniowie odesłani do domu⁶⁹.

⁶¹ Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 348.

⁶² Pierwsza liczba na podstawie: *ibidem*, 348; druga z: Kurtze Verzeichnüb.

⁶³ Wutstrack, *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten*, 140. Zestawienie innych danych na ten temat zob. Baszanowski, *Sezonowość zgonów*, 62–63.

⁶⁴ Fischer, *Chronologia*, 341.

⁶⁵ Curicke, *Der Stadt Danzig*, 271.

⁶⁶ Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.

⁶⁷ Kurtze Verzeichnüb. Epidemia pojawiła się również w Elblągu, gdzie zmarło 3608 osób, zob. *Catalogus seit 1600*, 53; APG, sygn. 369, 1/104, 185.

⁶⁸ Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 348; z tych samych źródeł zapewne skorzystano w: Wutstrack, *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten*, 140.

⁶⁹ *Księga wpisów*, 115–116.

Kolejne dwa lata (1626–1627) przyniosły o wiele mniejszą liczbę zgonów, odpowiednio 2253 i 3278, co przeczy ustaleniom Karpińskiego, aby w tym czasie Gdańsk zmagał się z zarazą⁷⁰.

Następnej epidemii z lat 1629–1630 towarzyszyła wojna polsko-szwedzka. Wutstrack i Baszanowski zgodnie podają, że w pierwszym roku jej trwania zmarło 4285 osób, a w drugim 5039 (sumarycznie 9324)⁷¹. Lata te jednak zostały pominięte w zbiorczej tabeli *Pestjahren*, wydanej prawdopodobnie w 1653 r., kiedy nadal powinna trwać pamięć o zarazie. Baszanowski tłumaczy fakt tym, że nie uznano jej za epidemię dżumy⁷². Z kolei w gimnazjalnej księdze wpisów pod 1629 r. znajduje się notka o treści:

Mense Iunio et Julio pestis contagia urbem hanc infestare coeperunt, uiresque eas paulatim acquisivit malum, ut mense Augusto amplissimi Senatus mandato schola fuerit clausa, nec ullae lectiones publicae mensibus sequentibus usque ad finem anni habitae sint. Mortui sunt hoc anno lue pestifera et aliis morbis absumpti hominum undecim millia octingenti septuaginta sex.

Zaraza zaczęła dręczyć miasto w czerwcu i lipcu, tak że w sierpniu na podstawie postanowienia senatu szkoła została zamknięta i żadne wykłady publiczne nie odbywały się również w następnych miesiącach, aż do końca roku. W tym roku zaś w wyniku tej zgubnej zarazy i innych chorób zmarło 11 876 osób⁷³.

Jak widać, podana liczba zgonów (11 876) znacząco różni się od danych zaprezentowanych przez Wutstracka i Baszanowskiego. Różnicę tę może tłumaczyć uwaga poczyniona przez autora notki, że w zestawieniu ujęto nie tylko zmarłych na zarazę, ale i ofiary innych chorób. Ponadto o epidemii w 1630 r. wspomina Fischer: „In diesen Jar ist eine Pestilentz eingefallen, in welchen alhie 5039. begraben worden, so in solchen Seuche gestorben” („W tymże roku doszło do epidemii, w którym zostało pogrzebanych 5039 zmarłych na zarazę”)⁷⁴.

Jeśli więc uznać informacje z tej kroniki oraz z *Księgi wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego* za wiarygodne, to tłumaczenie zaprezentowane przez Baszanowskiego nie jest przekonujące i nadal pozostaje otwarta kwestia rozbieżności między danymi z tabeli *Pestjahren* a zwiększoną liczbą zgonów w latach 1629 i 1630.

⁷⁰ Karpiński, *W walce*, 314. Schelwig także podaje wymienione lata jako wolne od epidemii, zob. Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.; por. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 348. Podobnie w Elblągu liczba zgonów (733) nie wskazuje na wystąpienie zarazy, zob. *Catalogus seit 1600*, 53.

⁷¹ Wutstrack, *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten*, 140; Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 348. Wystąpienia epidemii odnotowano w: Karpiński, *W walce*, 333. Znane są dane dla Elbląga z 1629 r.: 3911 zmarłych, co świadczy o poważnym rozmiarze epidemii, zob. *Catalogus seit 1600*, 54.

⁷² Baszanowski, *Sezonowość zgonów*, 66. O epidemii tej również nie wspomniano w: Schelwig, *Kurtze Historie* b.p.

⁷³ *Księga wpisów*, 110.

⁷⁴ Fischer, *Chronologia*, 356.

W 1634 r. prawdopodobnie nie było zarazy, choć ówczesne źródła wspominają o epidemii ospy⁷⁵. Wprawdzie Karpiński szacuje liczbę jej ofiar na 10 500 osób⁷⁶, ale gdańskie dane urzędowe wskazują, że zmarło wtedy tylko 2966 osób⁷⁷. Jest to rzeczywiście więcej niż w roku poprzednim (1352)⁷⁸ oraz w następnym (1731)⁷⁹, ale należy podać w wątpliwość, czy za taką liczbą zgonów stała faktycznie epidemia. Z wyliczeń wynika bowiem, że zmarło wtedy około 4,78% mieszkańców Gdańska. Tymczasem dla poprzednich lat epidemicznych było to około 20,30% (1620 r.) i 17,21% (1624 r.)⁸⁰. Dodatkowo 1634 r. nie pojawia się wśród *Pestjahren* we wspomnianym już wyżej zestawieniu lat epidemicznych⁸¹. Nie wyklucza to jednak możliwości, że tego roku mogły mieć miejsce masowe zachorowania na ospę, jednak nie odbiło się to znacząco na liczbie ofiar.

Bezsprzecznie kolejna epidemia pociągająca za sobą liczne zgony miała miejsce w Gdańsku w 1639 r. Wtedy odnotowano 7466 pogrzebów, a więc znacznie więcej niż w sąsiednich latach⁸². Nieco mniej ofiar (7246) odnotowuje zestawienie wydane w 1653 r.⁸³, a w *Księdze wpisów uczniów Gimnazjum Gdańskiego* zapisano: „Pestifera lues [g]liscere occepit, circa hunc mensem” („[ta] zgubna zaraza nasiliła się w okolicy tego miesiąca” [w tym przypadku chodzi o lipiec – przyp. autorzy]) i dalej wzmiankowano przybliżoną liczbę 7 tys. ofiar. Nawiasem mówiąc, mimo epidemii dokonywano zapisów nowych uczniów do szkoły⁸⁴. Również i w tym wypadku władze miejskie wydały stosowne zarządzenie⁸⁵.

Fischer podaje znacząco odmienne dane liczbowe, wspominając przy tym:

Ist alhier zu Dantzig eine große Pestilentz gewesen, die viel Volckes weggeraumet hat. In derselben Pest ist auch mein Eltester Bruder Johan George Fischer gestorben. Und wollen etliche d[as] in selbiger Pest 14660. Menschen hin gerissen worden. D[as] Kirchen Memorial od[er] Tabel zu S. Cathar[inen] in der Sacristey berichtet nur von 7466. die gestorben, u[nd] 2205. die geTaufitet worden.

⁷⁵ Baszanowski, *Sezonowość zgonów*, 81–82.

⁷⁶ Karpiński, *W walce*, 333.

⁷⁷ [Anno 1634] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. Od 749, 2°, b.p.

⁷⁸ [Anno 1633] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. Od 749, 2°, b.p.

⁷⁹ [Im Jahr 1635] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. Od 749, 2°, b.p.

⁸⁰ Wartości obliczono na podstawie średniej pięcioletniej liczby mieszkańców Gdańska, zob. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 133.

⁸¹ Kurtze Verzeichnüß.

⁸² Liczbę taką podano w: Wutstrack, *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten*, 140; Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 349; nieco inaczej, bo 7500 zgonów, odnotowano w: Karpiński, *W walce*, 333, natomiast roczne drukowane zestawienie za 1639 r. nie zachowało się bądź nie zostało wydrukowane. Interesujące, że epidemia nie nawiedziła Elbląga (606 zmarłych przy 667 urodzeniach – chrztach), na podstawie: *Catalogus seit 1600*, 53.

⁸³ Kurtze Verzeichnüß.

⁸⁴ *Księga wpisów*, 136–137; inne dane źródłowe na ten temat zob. Baszanowski, *Sezonowość zgonów*, 62–63.

⁸⁵ *Kurtzer nothwendiger Bericht* (b.m.w. 1639), PANBG, sygn. 49 in Od 5701, 8°.

Wówczas w Gdańsku nastąpiła wielka zaraza, która wyniszczyła wielu ludzi. W tejże epidemii zmarł także mój najstarszy brat Johann Georg Fischer. Jak chcą niektórzy, zostało zabranych przez tę epidemię 14 660 ludzi. Znajdująca się w zakrystii u św. Katarzyny pamiątkowa tablica kościelna donosi tylko o 7466 zmarłych i o 2205 ochrzczonych⁸⁶.

Epidemia z 1639 r. dość szybko wygasła i już w roku następnym zmarły w Gdańsku jedynie 2493 osoby⁸⁷.

Kolejna fala moru przetoczyła się przez Gdańsk w 1653 r., choć, podobnie jak w przypadku innych epidemii, pierwsze zachorowania pojawiły się już pod koniec poprzedniego roku. Jak notują to urzędowe zestawienia, w 1652 r. zmarło 3666 osób, a miesiącami odznaczającymi się największymi liczbami pogrzebów były: sierpień (383), wrzesień (469), październik (428), listopad (558) oraz grudzień (490)⁸⁸. W 1653 r. zmarło natomiast 11 616 gdańszczytan⁸⁹. Podobnie jak w poprzednich latach epidemicznych ukazało się rozporządzenie władz miejskich dotyczące środków zapobiegających rozprzestrzenianiu się zarazy⁹⁰. Epidemia u progu 1654 r. zaczęła wygasać i w całym tym roku odnotowano jedynie 2243 zmarłych. Dla porównania w 1655 r. zmarło w Gdańsku tylko 2301 osób⁹¹.

Lata potopu szwedzkiego (1656–1657) przyniosły ze sobą kolejne liczne zachorowania. Jednak epidemia nie pojawiła się w 1656 r., gdyż dla tego czasu odnotowano tylko 3181 zgonów⁹². Dodatkowo nad tabelą dla 1656 r., ukazującą liczby urodzeń i zgonów z podziałem na miesiące, umieszczono tekst:

⁸⁶ Fischer, *Chronologia*, 366. Podobna tablica informacyjna z danymi o przyjmujących komunię znajdowała się w kościele św. Bartłomieja, zob. Bär, *Die Kirchenbücher*, 1.

⁸⁷ Na podstawie: Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 349. Ponownie więc nie mają potwierdzenia ustalenia w: Karpiński, *W walce*, 314.

⁸⁸ [*Im Jahr 1652*] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. Od 749, 2°, b.p.

⁸⁹ Kurtze Verzeichnüß; tak samo w: Grau, *Ander Theil Danziger Geschichte*, 330v. W tym ostatnim przypadku określono najwyższą tygodniową śmiertelność na poziomie 500–600 osób; przybliżoną liczbę (11 600) podano w: Löschin, *Geschichte Danzigs*, 335; taką samą liczbę zacytowano w: Wutstrack, *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten*, 140; Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 349. Nie zachowało się urzędowe zestawienie z 1653 r., co może wskazywać, że zamiast niego ukazała się w ciągu roku zbiorcza tabela: Kurtze Verzeichnüß; inne źródła na ten temat zob. Baszanowski, *Sezonowość zgonów*, 62–63. Schelwig przytacza nieco odmienne dane (11 116 ofiar), zob. Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.; natomiast Fischer podaje liczbę 11 645 zgonów, zaznaczając przy tym, że „Etliche sagen nur 11616” („Niedktórzy mówią tylko o 11616”), zob. Fischer, *Chronologia*, 384; tak samo w: *Dantziger Historien*, 16v. Anonimowy autor tego ostatniego opracowania podaje także, za okolicznościowym tworem Nathanaela Dilgersa, pastora kościoła Mariackiego, że w czasie tej epidemii zmarło pięciu gdańskich kaznodziejów. W latach 1652–1653 zaraza grasowała również w Elblągu, pociągając 946 i 1058 ofiar, na podstawie: *Catalogus seit 1600*, 54.

⁹⁰ *Nothwendiger Bericht...* (Danzig 1653), PANBG, sygn. 3 in Od 5702, 8°.

⁹¹ [*Im Jahr 1654*] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. Od 749, 2°, b.p. Nie znajdują więc potwierdzenia ustalenia Karpińskiego odnośnie do epidemii w tym roku oraz w 1655 r., por. Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 349; Karpiński, *W walce*, 315.

⁹² W okupowanym przez wojska szwedzkie Elblągu nawroty epidemii z lat 1656–1657 i 1659–1660 przyniosły odpowiednio 3138 i 1169 oraz 2617 i 1603 ofiary, zob. *Catalogus seit 1600*, 54.

Dem Allen Weisen / Heiligen und Allgewaltigen (für deme die Himmel erzittern) sey aus inrem Herzens-Grunde Lob / Preis / Ehr und Herrligkeit / für die unaussprechliche Barmhertzigkeit und Lieb / uns im vergangenen Jahr erwiesen; Absonderlich dafür / dasz Er uns für dem umb sich hawenden Nord-Schwerd des Feindes und der abschwelichen Heuche der Pestilentz genädigst behütet hat.

Jedynie Mądrymu, Świętemu i Wszchemocnemu (przed którym drżą niebios) niech będzie chwała, cześć i uwielbienie z głębi naszych serc za niewysłowione miłosierdzie i miłość okazane nam w minionym roku; szczególnie za to, że łaskawie ochronił nas przed rozszalałym mieczem północnym wroga i ohydną plagą zarazy⁹³.

Z porównania liczb zmarłych w poszczególnych miesiącach wynika, że najwięcej zgonów nastąpiło w kwietniu (441) i w grudniu (303). W innych miesiącach ich liczba była zbliżona do 300⁹⁴. Brak charakterystycznej dla epidemii kulminacji śmiertelności sugeruje fluktuacje liczby zgonów jako efekt innych niż epidemia czynników. Za to o wiele wyraźniej wpływ epidemii widoczny jest w 1657 r. W Gdańsku zmarło wtedy 7569 osób⁹⁵. Niestety, brak jest urzędowego druku informującego dokładniej o śmiertelności miesięcznej, co mogłoby doprowadzić do wyznaczenia przebiegu epidemii. Już w roku następnym liczba zgonów w Gdańsku zmniejszyła się do 1796⁹⁶.

Fakt pewnego sprzężenia epidemii z działaniami wojennymi potwierdza ponownie zwiększona liczba zgonów w 1660 r. Odnotowano wtedy 5515 zmarłych⁹⁷. Niestety, ponownie nie zachowała się szczegółowa urzędowa statystyka. Wiadomo jednak, że jak w przypadku poprzednich epidemii władze miejskie wydały zalecenia przeciwepidemiczne dla mieszkańców⁹⁸.

Lata 1661–1699 charakteryzują się dość równomierną śmiertelnością, nieprzekraczającą 3362 osób (w 1692 r., najniższa śmiertelność: 1305 osób w 1664 r.). Średnia śmiertelność w tym okresie wynosiła 1905. Stąd można wnioskować, że przez kilka dziesięcioleci Gdańsk, podobnie jak sąsiedni Elbląg, był omijany przez epidemie⁹⁹.

⁹³ [Dem allein Weisen...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 20 in Od 747, 2°; tłumaczenie z języka niemieckiego: dr hab. Piotr Kociumbas (Uniwersytet Warszawski).

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ [Gründlicher Nachricht...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 21 in Od 747, 2°; taka sama liczba w: Dantziger Historien, 27r; Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.; Wutstrack, *Historisch-topographisch-statistische Nachrichten*, 140; Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 349; inne informacje na ten temat zob. *idem*, *Sezonowość zgonów*, 62–63.

⁹⁶ [Gründlicher Nachricht...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 21 in Od 747, 2°; Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 349. Nie ma więc uzasadnienia w źródłach dla epidemii z 1659 r., o której pisze Karpiński, zob. Karpiński, *W walce*, 315. Jednak obawy przed epidemią utrzymywały się w Elblągu, który zmagał się z zarazą w latach 1659–1660, zob. APG, sygn. 3691, 1/104, 185.

⁹⁷ [Gründlicher Nachricht...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 22 in Od 747, 2°; podobnie: Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.

⁹⁸ *Nothwendiger Bericht* (b.m.w. 1660), PANBG, sygn. 24 in Od 5702, 8°.

⁹⁹ Co innego twierdzi Karpiński, ale ponownie brak uzasadnienia w źródłach, por: Karpiński, *W walce*, 315; Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 349–350.

Potwierdza to uwaga Schelwiga, który w 1709 r. wspominał ostatnie 46 lat jako czas, w którym dzięki łasce Boga Gdańska nie nawiedziła zaraza (a przynajmniej epidemia dżumy)¹⁰⁰.

W omawianym przedziale czasowym liczba osób zmarłych jest nieco wyższa dla lat 1670 (2371 zgonów)¹⁰¹ i 1676 (2647 zgonów)¹⁰² niż dla lat sąsiadujących¹⁰³. Dla pierwszego wymienionego roku zachowały się informacje miesięczne dotyczące liczby zgonów, na podstawie których nie można wskazać jakiegokolwiek wyrażonej kulminacji ewentualnych zachorowań¹⁰⁴. Zwyczaje te nie musiały być jednak spowodowane występowaniem epidemii. Co interesujące, rozporządzenia Rady Miejskiej z 11 lipca 1680 r.¹⁰⁵ i z 23 września 1682 r.¹⁰⁶ nie korespondują ze zwiększoną śmiertelnością w tych latach (odpowiednio: 2005 i 1751 zgonów)¹⁰⁷. Także w ostatnich latach XVII w. (1691, 1692 i 1693 r.) zwracają uwagę nieco większe niż zazwyczaj liczby zgonów (odpowiednio to: 2728, 3362 i 3100 osób)¹⁰⁸. Jednak brak jakichkolwiek wzmianek źródłowych o pojawieniu się zarazy. Stosunkowo niewielki wzrost liczby zgonów sugeruje, że zjawisko to zostało wywołane innymi czynnikami.

Lata 1708–1710 to obok 1654 r. czas jednej z najtragiczniejszych epidemii w dziejach Gdańska. Dżuma, przywleczona w 1708 r., trwała do 1710 r. O zagrażającej katastrofie wiedziano o wiele wcześniej, gdyż do miasta docierały informacje o sytuacji na południu Rzeczypospolitej. Świadczą o tym liczne zachowane źródła¹⁰⁹, w tym edykt władz miejskich wydany 11 lipca 1708 r.¹¹⁰ Sprawa wydała się ówczesnym władzom na tyle poważna, że postanowiono edykt opublikować

¹⁰⁰ Schelwig, *Kurtze Historie*, b.p.

¹⁰¹ [Gründlicher Nachricht...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 24 in Od 747, 2°.

¹⁰² [Gründlicher Nachricht...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 26 in Od 747, 2°.

¹⁰³ Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 350.

¹⁰⁴ [Gründlicher Nachricht...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 24 in Od 747, 2°.

¹⁰⁵ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Massregeln gegen Einschleppung der Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 4 in Od 5703, 8°.

¹⁰⁶ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Massregeln gegen Einschleppung der Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 11 in Od 5703, 8°. To samo dotyczy edyktów z 2 XII 1705 r., [Edikt des Rats von Danzig betreffend Massregeln gegen Einschleppung der Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 58 in Od 5704, 8°; oraz z 4 XI 1707 r., [Edikt des Rats von Danzig betreffend Massregeln gegen Einschleppung der Pestilenz...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 13 in Od 5718, 8°.

¹⁰⁷ Baszanowski, *Przemiany demograficzne*, 350.

¹⁰⁸ Z lat 1691–1693 nie zachowały się drukowane, urzędowe statystyki miesięczne, zestawienia roczne dla tego okresu zamieszczono w: [Gründliche Nachricht...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 28 in Od 747, 2°.

¹⁰⁹ Tematyce dżumy poświęcono niemal cały kalendarz na 1709 r., przygotowany zapewne w roku poprzedzającym, zob. Paul Pater, *Neuer und Alter Kunst- und Tugend-Calender... Auff das 1709 Jahr...* (Danzig: Paul Pater, [1708]), PANBG, sygn. Od 24234 8°. Na ten temat również w: Piotr Paluchowski, „Nie tylko dżuma i ospa... Dwa spojrzenia na temat chorób w Rzeczypospolitej i Gdańsku końca XVII i drugiej połowy XVIII wieku”, w *Dżuma, ospa, cholera*, 171–180.

¹¹⁰ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Massregeln gegen die Einschleppung der Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 52 in Od 5731, 8°.

również w języku polskim¹¹¹, co w przypadku rozporządzeń gdańskich zdarzało się dosyć rzadko. Wydarzenia tamtych lat zyskały spore zainteresowanie badaczy i jest to jedna z najlepiej opracowanych epidemii gdańskich¹¹².

Karpiński wskazuje, że epidemie nawiedziły Gdańsk również w latach 1717 i 1719¹¹³, ale nie potwierdzają tego ani miejscowe dane urzędowe, ani źródła dla sąsiedniego Elbląga¹¹⁴. W pierwszym roku zmarło 1605 osób, a w drugim 1711¹¹⁵. Warto również nadmienić, że w 1719 r. występowały wśród władz miejskich Gdańska pewne obawy przed nadciągającą epidemią, skoro 11 października postanowiono wydać edykt w tej sprawie¹¹⁶. Z kolei 4 listopada 1720 r. ukazało się rozporządzenie Rady Miejskiej mówiące o grasującej w Polsce dżumie¹¹⁷.

Przez kolejne lata nie odnotowywano zwiększonej liczby zmarłych. Jedynie 12 sierpnia 1733 r. wydano obostrzenie dotyczące ludzi chorych¹¹⁸. Dopiero w 1734 r. zmarły 5843 osoby¹¹⁹, jednak był to przede wszystkim skutek trzymiesięcznego oblężenia miasta i odcięcia go od źródeł czystej wody¹²⁰. Źródła z epoki odnotowują przypadki śmierci w wyniku epidemii, lecz zapewne chodziło tutaj przede wszystkim o dezynierię, a nie „klasyczną dżumę”¹²¹. Warto wspomnieć, że do epidemii nie doszło w pobliskim Elblągu mimo czasowego przekierowania spławu zboża oraz przemarszu wojsk rosyjskich¹²².

¹¹¹ [Edykt Rady Gdańska dotyczący środków przeciwko przywleczeniu zarazy...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 106 in Od 5729, 2°.

¹¹² Z tego powodu ograniczono się w niniejszej publikacji jedynie do wzmiankowania tej epidemii, odsyłając czytelnika do opracowań szczegółowych, z których wymienić należy m.in.: Eugeniusz Sieńkowski, „Dżuma w Gdańsku w roku 1709. Studium z dziejów epidemiologii”, *Archiwum Historii Medycyny* 33 (1970): 309–401; zbiór artykułów zawartych w: *Dżuma, ospa, cholera*; oraz: Adam Szarszewski, Piotr Paluchowski, „«Memoriale Loimicum»: gdański pamiętnik z czasów zarazy w 1709 roku autorstwa Johanna Christopha Gottwalda”, *Klio* 3 (2018): 139–156.

¹¹³ Karpiński, *W walce*, 316.

¹¹⁴ *Catalogus seit 1600*, 56.

¹¹⁵ S. Sartorius, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 35 in Od 747, 2°.

¹¹⁶ [Edikt des Rats von Danzig gegen Einschleppung der Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 80 in Od 5718, 8°.

¹¹⁷ [Edict wegen der in Pohlen grassirenden Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 150 in Od 5731, 8°.

¹¹⁸ [Edikt des Rats von Danzig gegen die Einfuhr „breschaften Und Krancker-Persohnen” durch „anhero kommende Kahnen – und Schnacken-Schippere” (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 146 in Od 5718, 8°.

¹¹⁹ D. Henning, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 37 in Od 747, 2°.

¹²⁰ Dokładnej liczby poległych nie znamy; źródła z epoki oceniają liczbę zabitych i ciężko rannych na 1500 osób, por. Wilhelm Engelcke, *Accurate Nachricht von der Rusisch und Sächsischen Belager- und Bombardirung Der Stadt Dantzic. Nebst einem dazu nöhtigen Anhang derer Manifeste, Edicte, Briefe und anderen Schriften...* (Cöln 1735), 129; te same dane przytoczono w: Edmund Cieślak, *W obronie tronu króla Stanisława Leszczyńskiego* (Gdańsk: Wydawnictwo Morskie, 1986), 163.

¹²¹ Kizik, *Zarazy w Gdańsku*, 65.

¹²² W Elblągu zmarło w 1734 r. 407 osób wobec 610 w 1733 r. i 407 w 1735 r., zob. *Catalogus seit 1600*, 56.

W XVIII w. prawdopodobnie ostatnia większa gdańska epidemia miała miejsce w 1737 r. Jej przyczyny upatrywano w powodzi, która zdarzyła się rok wcześniej¹²³. Na wystąpienie zarazy wskazują dane urzędowe (3944 zgony)¹²⁴. Wtedy to najwięcej zmarłych zanotowano w marcu (463), kwietniu (441), maju (999) i czerwcu (399)¹²⁵. Wymieniona kumulacja zgonów sugeruje epidemię jako przyczynę śmierci znacznej części tych osób. Dodatkowo 27 maja 1737 r. ukazał się edykt władz miejskich dotyczący paszportów zdrowotnych¹²⁶. Po tym okresie wydano kilka zarządzeń urzędowych, tj. 19 września 1738 r.¹²⁷, 6 października 1738 r.¹²⁸, 8 października 1738 r.¹²⁹, 26 czerwca 1739 r.¹³⁰ Z kolei edykt z 1740 r. wskazuje, że obawiano się przywleczenia zarazy z Węgier¹³¹. Działania prewencyjne z lat 1738–1740 należy uznać za dość skuteczne, gdyż liczba zgonów pozostała wtedy na przeciętnym poziomie¹³². Podobnie było w 1743 r., gdy wydano 21 stycznia regulacje związane z epidemią, która wybuchła w sąsiednich krajach¹³³. Następnie przez wiele lat Rada Miejska nie wydawała podobnych zaleceń, nie licząc rozporządzenia z 8 listopada 1752 r. dotyczącego zarazy bydłowej¹³⁴.

¹²³ Baszanowski, *Sezonowość zgonów*, 67.

¹²⁴ D. Henning, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 39 in Od 747, 2°; Karpiński, *W walce*, 316. Epidemię potwierdza treść artykułu: „Ueber den Verfall der Stadt Danzig. Nebst Geburts- und Sterbe-Liste”, *Preußische Montasschrift* 5 (1789): 117.

¹²⁵ D. Henning, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 39 in Od 749, 2°. Wystąpienie zarazy o nieznannej etiologii zdają się potwierdzać dane o zmarłych w Elblągu w latach 1736–1717, odpowiednio 655 i 779 osobach, co znacząco przewyższa średnią z lat 1730–1735 (446), zob. *Catalogus seit 1600*, 56–57.

¹²⁶ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Gesundheits-Pässe „derer nach Deutschland und andere auswärtigen Oerter reisenden Passagiers und Fuhr-Leute”] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 21 in Od 5719, 8°.

¹²⁷ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Massregeln gegen Einschleppung der Pestilentz...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 25 in Od 5719, 8°; druk ten został również przetłumaczony na język polski i wydany jako: [Edykt Rady Gdańska dotyczący środków przeciwko przywleczeniu zarazy...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 26 in Od 5719, 8°.

¹²⁸ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Regelung des Pass-Wesens zur Verhütung des Einschleppung der Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 27 in Od 5719, 8°.

¹²⁹ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Gesundheits-Pässe der „nach auswärtige Oerter zu Wasser Und Lande reisenden Leute”] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 28 in Od 5719, 8°.

¹³⁰ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Massregeln gegen Einschleppung der Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 29 in Od 5719, 8°.

¹³¹ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Vorsichts-Massregeln gegen Einschleppung der Pestilentz aus Ungarn...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 45 in Od 5719, 8°.

¹³² Zob. D. Henning, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 40 in Od 749, 2°; *idem*, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 41 in Od 749, 2°; *idem*, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 42 in Od 749, 2°.

¹³³ [Edikt des Rats von Danzig betreffend Regelung des Pass-Wesens zur Verhütung des Einschleppens der Pest...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 57 in Od 5719, 8°; [Edikt des Rats von Danzig betreffend Massregeln gegen Einschleppung der Pestilentz...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 255 in Od 5719, 8°.

¹³⁴ [Edikt des Rats von Danzig betreffend eine königlich preussische Verfügung wegen der Hornviehseuche...] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 105 in Od 5719, 8°.

W następnych latach uwagę przykuwa liczba zgonów w 1758 r. Zmarło wtedy 3311 osób¹³⁵. Przyglądając się bliżej danym miesięcznym, można zauważyć zwyżkę zgonów już w roku poprzednim. O ile w lipcu i w sierpniu 1757 r. zmarły odpowiednio 173 osoby i 170 osób, to dla następnych miesięcy liczby te prezentują się następująco: 289 (wrzesień), 351 (październik), 235 (listopad) i 336 (grudzień)¹³⁶. W 1758 r., od stycznia do czerwca włącznie, umierało miesięcznie więcej niż 300 osób¹³⁷. W tym okresie w czasopiśmie „Danziger Erläuterungen, zur Beförderung der Einsicht in die beyderseitigen Nutzen mit Gottes Hülfe” odnotowywano zachorowania na schorzenia rozpoznane jako odra i dezynteria (czerwonka)¹³⁸. Również w artykule na temat populacji Gdańska ponadprzeciętną liczbę zgonów przypisano bliżej nieokreślonej epidemii¹³⁹.

Łęk przed mającą nadejść epidemią pojawił się także w 1770 r. Wiadomo, że grasowała ona na Podolu i Ukrainie. Spowodowało to ustanowienie przez władze pruskie sławetnych kordonów sanitarnych na granicach z Polską¹⁴⁰ i z czasem współbrzmiało z niemiecką czarną legendą o niecywilizowanym sąsiedzie na wschodzie.

Z tego powodu również w Gdańsku w sierpniu 1770 r. wydano serię zarządzeń prewencyjnych¹⁴¹. Pod koniec roku na łamach tygodnika *Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten* ukazał się wieloczęściowy artykuł popularnonaukowy na temat dżumy¹⁴². Skończyło się na strachu, przy czym warto

¹³⁵ E. Mischke, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 54 in Od 749, 2°.

¹³⁶ *Idem*, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 53 in Od 749, 2°.

¹³⁷ *Idem*, *Gründliche Nachricht...* (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 54 in Od 749, 2°; są to następujące liczby: 350 (styczeń), 306 (luty), 382 (marzec), 381 (kwiecień), 307 (maj) i 309 (czerwiec).

¹³⁸ Na ten temat zob. Piotr Paluchowski, „*Danziger Erfahrungen*” w *latach 1739–1793. Studium z dziejów gdańskiego czasopiśmiennictwa* (Warszawa: Semper, 2013): 208.

¹³⁹ *Ueber den Verfall der Stadt Danzig*, 117; zaraza wystąpiła również w Elblągu, w 1757 r. (814 zmarłych) i w 1758 r. (822 zmarłych), zob. *Catalogus seit 1600*, 57.

¹⁴⁰ Tadeusz Srogosz, *Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim* (Łódź: Akademia Medyczna, 1993): 99–100; *idem*, „Organizowanie walki z epidemiami dżumy przez nowożytną administrację w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego”, w *Dżuma, ospa, cholera*, 158–159.

¹⁴¹ 13 VIII 1770 r. ukazały się edykty Rady Miejskiej w języku niemieckim i polskim, zob. [*Edikt des Rats von Danzig zur Verhütung der Einschleppung der Pestilenz...*] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 11 in Od 5713, 8°; jego tłumaczenie na język polski: [*Edykt Rady Gdańska dotyczący środków zabezpieczenia przed sprowadzeniem zarazy...*] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 9 in Od 5713, 8°; inny edykt z tego samego dnia: [*Edikt des Rats von Danzig betreffend das Verfahren mit von ausserhalb kommenden Personen zur Verhütung der Einschleppung der Pestilenz...*] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 12 in Od 5713, 8°; dokument wydany drukiem 17 VIII 1770 r.: [*Edikt des Rats von Danzig betreffend die Nothwendigkeit von Gesundheits-Pässen für nach auswärtigen Orten reisende Personen und ihre Waaren*] (b.m.w., b.d.w.), PANBG, sygn. 15 in Od 5713, 8°.

¹⁴² „Die Pest”, *Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten* 42 (1770): 469–471; „Die Pest. Fortsetzung”, *Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten* 44 (1770): 489–491; „Die Pest. Zweyte Fortsetzung”, *Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten* 45 (1770): 497–499; „Die Pest. Dritte Fortsetzung”, *Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten* 46 (1770): 505–507; „Die Pest. Vierte Fortsetzung”, *Wöchentliche Danziger Anzeigen*

nadmienić, że nadwyżka w saldzie obrotów handlowych Gdańska w 1770 r. wyniosła 14 343 tys. florenów¹⁴³.

Na zakończenie tych rozważań należy rozważyć jeszcze jeden ważny aspekt badań nad epidemiami, a mianowicie kwestię rozpoznania jednostki chorobowej wywołującej zarazę. W wymienionych powyżej opracowaniach dotyczących epidemii gdańskich w XVII i XVIII w. w zasadzie przyjmuje się za pewnik, że niemal każdorazowo była to epidemia dżumy. Trudno się jednak bezwarunkowo zgodzić z takim podejściem. Problem nieprzystawalności dzisiejszych diagnoz do diagnoz historycznych znany jest od dawna¹⁴⁴. Mylące jest zwłaszcza automatyczne wręcz tłumaczenie występującego w źródłach określenia *pestis* jako dżumy, podczas gdy jest to określenie ogólnikowe, oznaczające: zarazę, morowe powietrze, mór, epidemię. Czasami, jak to zacytowano także w niniejszym opracowaniu, do słowa *pestis* dodawano określenie *lues*, co w tym kontekście oznaczało nieszczęście i miało na celu podkreślenie tragicznego przebiegu moru. A przecież dziś *lues* to kiła (syfilis). Oczywiście nie należy rozpoznania dżumy odrzucać jako nadreprezentowanego w źródłach. Jednak trzeba pamiętać o pewnej ostrożności w tym zakresie, a także o tym, że najpewniejszym potwierdzeniem byłoby wykazanie w materiale archeologicznym obecności patogenu w pochówkach datowanych na czas konkretnych zdarzeń epidemicznych. Że ostrożność ta nie jest bezpodstawna, świadczą między innymi badania przeprowadzane na gdańskim materiale pochodzącym od potencjalnych ofiar epidemii (XV–XVIII w.), w którym wykazano jedynie w pojedynczych przypadkach ślady obecności *Yersinia pestis*, drobnoustroju odpowiedzialnego za występowanie dżumy. Oczywiście może to wynikać z ograniczeń metod badawczych używanych obecnie, czego autorzy cytowanego artykułu są w pełni świadomi, podkreślając konieczność dalszych, pogłębio-nych analiz wspomnianego materiału¹⁴⁵. W przypadku zaś źródeł opisujących objawy chorobowe nie pozwalają one na bliższe identyfikacje rodzaju zakażeń.

und dienliche Nachrichten, 47 (1770): 513–515; „Die Pest. Fünfte Fortsetzung”, *Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten* 48 (1770): 521–523; „Die Pest. Beschluß”, *Wöchentliche Danziger Anzeigen und dienliche Nachrichten* 49 (1770): 529–531; na ten temat również w: Paluchowski, „*Danziger Erfahrungen*”, 148.

¹⁴³ Edmund Cieślak, Jerzy Trzoska, „Handel i żegluga gdańska w XVIII wieku”, w: *Historia Gdańsk*, t. 3, cz. 1, red. Edmund Cieślak (Gdańsk: Instytut Historii PAN, 1993): 418, tab. 78. Wyższe wywozy zboża odnotowano jedynie w latach 1765 i 1768, zob. Czesław Biernat, *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w latach 1651–1815* (Warszawa: Towarzystwo Przyjaciół Nauki i Sztuki, 1962), 80–81, tab. 1; 96–97, tab. 3.

¹⁴⁴ Por. chociażby opracowanie tego problemu dla obszaru niemieckojęzycznego na początku XIX w.: Johanna Bleker, „Die Krankenjournalen des Juliusspitals als Quellen der Morbiditäts- und Mortalitätsverhältnisse. Theoretische, historische und bearbeitungstechnische Aspekte”, *Abhandlungen zur Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 72 (1995): 78–81.

¹⁴⁵ Irina Morozova, Agata Cieślak, Frank Rühli, „Genetic analysis of plague in Gdansk ossuaries (15th–18th centuries). First findings”, w: *Nowożytnie ossuaria z klasztoru dominikańskiego w Gdańsku*.

Warto też uzmysłowić sobie cezurę, jaką stanowi dla dziejów chorób epidemicznych przełom XVIII i XIX w. Okres ten zaznaczył się w historii medycyny eradykacją z Europy dżumy, siejącej spustoszenie od wielu stuleci. Ponadto już u schyłku XVIII w. rozpowszechniła się wariolizacja, usankcjonowana przez miejskie władze Gdańska zarządzeniem wydanym 27 maja 1774 r.¹⁴⁶, stała się ona pierwszym orężem w walce z czarną ospą. Wkrótce nad Motławę dotarła również inokulacja i na stałe wpisała się w systemową profilaktykę szczepień przeciw temu schorzeniu. Dżuma oraz czarna ospa zostały zastąpione inną chorobą epidemiczną – cholera. Jednak epidemie tej ostatniej, pustoszące Europę od 1830 r., stały się silnym impulsem do rozwoju nowoczesnej infrastruktury urbanistycznej, a odkrycia Roberta Kocha, wyjaśniające istotę chorób epidemicznych, wyzwoliły racjonalną nadzieję na całkowite rozwiązanie problemu. Niestety, wiele sukcesów w tej dziedzinie dało złudne poczucie niemal całkowitego bezpieczeństwa. Zostało ono silnie naruszone pandemią COVID-19, obejmującą od 2020 r. swym zasięgiem wszystkie kontynenty Ziemi.

Piotr Paluchowski, Edmund Kizik, Adam Szarszewski

**Epidemics in Gdańsk in the XVIIth and XVIIIth centuries:
*Addenda et corrigenda***

The article presents selected sources concerning the dates of occurrence and the number of victims of the epidemics in Gdańsk in the XVIIth and XVIIIth centuries. Among the sources are the data published by the municipal authorities of that time and early modern chronicles. They are juxtaposed with modern historical research. On this basis, the periods when Gdańsk was afflicted by plagues are determined with a high degree of probability and erroneous information that has been hitherto used the literature on the subject is indicated.

Wyniki badań interdyscyplinarnych, red. Aleksandra Pudło, Maciej Henneberg (Gdańsk: Muzeum Archeologiczne, 2017), 255–260.

¹⁴⁶ *Burgermeistere und Raht der Stadt Danzig. Zu wissen: Demnach bey demseit einiger Zeit auch allhier gewöhnlich gewordenen Einimpffen...* (b.m.w. 1774), PANBG, sygn. 48 in Od 5713, 8°. Na temat wariolizacji w Gdańsku zob. Piotr Paluchowski, „W walce z ospą. Wokół publikacji Mathiasa Nathanaela Wolffa «Unterricht gegen die Kinder-Blattern»”, *Medical Library Forum* 13 (2020): 31–36.